

Az „Isten népe” fogalom visszatérése Argentín egyháztan és az egyház megújítása

CARLOS MARÍA GALLI

Abstract

This article argues for the importance of popular religiosity and a “theology of the people” in ecclesiology by surveying an interesting, and long overlooked trend in Argentinian theology, which has been re-introduced into theological discourse by pope Francis’s encyclical *Evangelii gaudium* and his other writings. Such an Argentinian version of “people of God” ecclesiology is a remarkable further development and enrichment of the thinking initiated by the document *Lumen gentium* at the Second Vatican Council, and may also serve as a source of inspiration for current ecclesiological models.

Keywords: *popular religiosity, “people of God” ecclesiology, pope Francis, Argentinian ecclesiology, Evangelii gaudium*

Kulcsszavak: *népi vallásosság, Isten népe egyháztan, Ferenc pápa, argentin egyháztan, Evangelii gaudium*

Ferenc pápa olyan teológiát, lelkesítést és lelkipásztorkodást ad most az egyháznak, amely Isten gyöngédségének forradalmán alapul. Isten, az irgalomban gazdag Atya a meghalt és feltámadt Krisztus arcán nyilatkozta ki és a Szentlélek szeretetének ajándékában közölte velünk ezt a gyöngédséget. Ebben az összefüggésben az alábbi narratív tanulmány Ferenc pápa gondolkodásának és tanításának csak egyetlen oldalát elemzi, amely egy Argentínában kifejlődött teológiai és pasztorális reflexiós vonalhoz kötődik: az egyház mint Isten népe a népben és a népekben.

CARLOS MARÍA GALLI katolikus pap, teológus, az Argentínai Pápai Katolikus Egyetem Szisztematikus Teológia Tanszékének vezetője, a Nemzetközi Teológiai Bizottság tagja. Forrás: *Il Regno-attualità* (2015/5) 294–300. A magyar változatot az *Il Regno* szerkesztőségének szíves engedélyével tesszük közzé.

1974-ben Jorge Bergoglio nyitotta meg az argentin jezsuiták provinciai gyűlését. Tudván, hogy mennyi kétértelműség és ideologizálás övezte és övezi a „nép” kifejezést, beszédében a fiatal provinciális mindig csak a „hívó népet” emlegette. A zsinati tanítás alapján (LG 12a) kifejtette, hogy Isten népének egésze tévedhetetlen a hitben – *in credendo*. Ezt egy egyszerű példával tette: ha valaki meg akarja ismerni, hogy az egyház mit hisz és mit gondol Máriáról, akkor az egyházi tanításhoz és a teológiához fordulunk, ha azonban azt akarja valaki tudni, hogyan hiszünk és hogyan szeretjük a Boldogságos Szűz Máriát, akkor a hívő nép áhítatát kell megfigyelnünk.

2013-ben Ferenc pápa megismételte álláspontját az *Evangelii gaudium* buzdításban (vö. EG 119), és azt mondta egy interjúban, amelyet a *La Civiltà Cattolica*-nak adott: „Kedvenc egyházképem: Isten szent hívő népe. Gyakran használom ezt a meghatározást, és hát ez áll a *Lumen gentium* 12-ben is. A néphez tartozásnak erős teológiai értéke van: az üdvtörténelemben Isten megmentett egy népet. Néphez tartozás nélkül nincs teljes identitás. [...] A nép egy alany. Az egyház pedig Isten népe, amely öröme és fájdalmak közepette vándorol a történelemben.”¹

Még mindig 1974-ben Fernando Boasso jezsuita, aki argentin teológusok és pasztorális szakemberek egy csoportjának tagja volt, a következő címmel publikált egy könyvet: *¿Qué es la pastoral popular?* (Mi a „népi lelkipásztorkodás-tan”?). A pasztorális individualizmustól megfertőzött felfogással szemben úgy tartotta, hogy az egyház személyeket akar evangelizálni, akik népeket alkotnak, személyekből összetevődő népeket. Az evangelizáció határozza meg az egyházi küldetés történelmi gyakorlatát, melynek során az evangéliumot a népek történelmében testesítik meg.

1976-ban a Latin-amerikai Püspöki Tanács (CELAM) átfogó szemináriumot tartott az egyházzal és a népi vallásosságról, ahol Lucio Gera argentin teológus (1924–2012) „Nép, népi vallásosság és egyház” címmel fejtette ki gondolatait. Gera teológiája vezető szerepet játszott a latin-amerikai püspökök III., pueblai közgyűlésének előkészítésében.² Ez a fórum nemcsak a katolikus népi vallásosság értékét ismerte el mint városi és elővárosi kultúránk legjelen-

¹ Vö. JORGE MARIO BERGOGLIO: *Meditaciones para religiosos*, Ediciones Diego de Torres, Buenos Aires, 1982, 46–47; ANTONIO SPADARO: Entrevista a papa Francesco, *La Civiltà cattolica* 164 (2013) 3918, 459.

² FERNANDO BOASSO: *¿Qué es la pastoral popular?*, Patria Grande, Buenos Aires, 1974, 20–22; LUCIO GERA: Pueblo, religión del pueblo e Iglesia, in Virginia Raquel Azcuy – Carlos María Galli – Marcelo González: *Escritos teológico-pastorales de Lucio Gera. I. Del Preconcilio a la Conferencia de Puebla*, Ágape – Facultad de Teología, Buenos Aires, 2006, 717–744.

több vallási megnyilvánulását, hanem lefektette az alapjait a téma teológiai és pasztorális kifejtésének is. A pueblai dokumentum „Evangelizáció és népi vallásosság” c. fejezete (444–469) Latin-Amerika komoly hozzászólását jelenti az egyetemes egyház tanításához, idézi a *Katolikus Egyház katekizmusa* is. Sok más nevet, dátumot és művet is említhetnék a témáról, de most inkább átlépek egy másik földrészre.

TÁG HORIZONT

1974-ben Peter Hünermann német teológus, aki mestere, Bernard Welte révén kötődött a latin-amerikai intellektuális körökhöz, először találkozott a mi egyháztanunkkal, és idézte Gera munkáját. Szerinte a mi teológiánknak úgy kellene elgondolnia az egyház és egy nép kapcsolatát, hogy szem előtt tartja a sajátos történelmi közvetítést, ami mindig az azonosság és a különbség szintézise. 1978-ban Karl Lehmann, aki akkoriban a Nemzetközi Teológiai Bizottság tagja volt, elismerte, hogy a felszabadítási teológia hatalmas latin-amerikai mezőnyében van egy eredeti, független és nagyon értékes áramlat, amelynek eredetét Argentínában azonosította, ahol a hangsúlyt a kultúrára és a népi vallásosságra fektették.³

Mint látjuk, már negyven évvel ezelőtt fontos német teológusok részéről érkeztek az első elismerések az argentin szerzőkről. A nyolcvanas években azonban a nagy európai teológiai olvasóközönség csak azokat a műveket ismerte meg a híres latin-amerikai teológusoktól, amelyek egy másik vonalat követtek a felszabadítási teológia hatalmas pasztorális mozgalmán belül. Évtizedeken át szinte egyetlen könyvet sem lehetett találni argentin teológusoktól az olasz, német és francia könyvesboltokban.

Ferenc pápaságának nagy újdonsága magában foglalja azt a kis újdonságot is, hogy kezdik megismerni az argentin teológia műveit. Ezt ismerte el nemrégiben kiváló könyvében Walter Kasper bíboros, aki egy egész fejezetet szentel a témának: „Az Isten népének egyháztana konkrét formában.”⁴ Ferenc pápa

³ Vö. PETER HÜNERMANN: *Evangelium der Freiheit. Zur Physiognomie lateinamerikanischer Theologie*, in Peter Hünermann – Gerd-Dieter Fischer: *Gott im Aufbruch. Die Provokation der lateinamerikanischen Theologie*, Herder, Freiburg, 1974, 11–24, 19; KARL LEHMANN: *Problemas metodológicos y hermenéuticos de la teología de la liberación*, in Comisión Teológica Internacional: *Teología de la liberación*, BAC, Madrid, 1978, 3–42, 92.

⁴ Vö. WALTER KASPER: *Papa Francesco. La rivoluzione della tenerezza e dell'amore*, Queriniana, Brescia, 2015, 57–69; tömörebben uő: *Le linee teologiche del pontificato di Francesco*, *Il*

pasztorális szintézise kitágíthatja ezeket a látóhatárokat, mert magában foglalja az „Isten népe” egyháztant, a nép politikai antropológiáját és a népi lelkipásztorokodás teológiáját. A pápa osztja azokat a teológiai fejleményeket, amelyek a zsinat óta az argentin teológiában lejtátszódtak. Felveszi, gazdagítja és egyetemessé teszi azt, amit inkluzív kifejezéssel mindig úgy mondtam, mint *az Isten népe, a nép és a népi lelkipásztorokodás argentin teológiája*. Ez egyedi teljesítmény, de nem meríti ki a mi teológiánk minden változatát vagy fejleményét. Úgy emlegetik, mint a *nép teológiáját*, talán mert ez a név sok mindent összegez és sugall.⁵ Ha egyes számban használjuk, akkor ezt a kifejezést meg kell nyitni *a nép két hasonló jelentése* felé, egy egyházi és egy polgári jelentés felé, amelyek hasonlítanak egymásra, de különböznek is egymástól.

Mindkét jelentés előfordul az *Evangelii gaudium*ban. Ferenc pápa úgy mutatja be az egyházat, mint *Isten népét*, amely a történelem zárandoka, megtestesül a különböző kultúrákban, és alanyát képezi az evangelizációs küldetésnek (vö. EG 115). Továbbá magába foglalja a népet, amely a történelmi, polgári népekben valósul meg mint a történelem, a kultúra és a sors közössége, amely sok különbséget képes összefogni egy plurális egységben, és arra hivatott, hogy növekedjék a találkozás kultúrájában (vö. EG 220).

A világ végéről jött pápa, akit akkor választottak meg, amikor a világ periferiája megjelent a Város szívében, a latin-amerikai egyház arcát tükrözi.⁶ Bergoglio mindig is „szeretett földrészéhez” tartozónak vallotta magát (EG 124). Különböző írásaiban értelmezte kultúránkat azokkal együtt, akik „feladatunknak tekintik, hogy Amerikát Amerika felől gondolják el mint latin-amerikaiak”.⁷ Ferenc pápa misszionáriusi és megújulást sürgető pápaságának gyökerét nem csupán az ő egyedi alakja jelenti, hanem ennek gyökerei a latin-amerikai egyházba és az aparecidai püspöki nagygyűlés missziós tervébe nyúlnak vissza. Erről tanúskodnak kapcsolatai a zsinat után megszülető, de már ígéretes argentin teológiával. *Ferenc pápát jobban értjük, ha ismerjük a latin-amerikai egyházat, amely Aparecidában megnyilatkozott, és ha ismerjük Argentína teológiáját.*

Regno-attualità 59 (2014) 22, 804–810.

⁵ Vö. JUAN CARLOS SCANNONE: Papa Francesco e la teologia del popolo, *La Civiltà cattolica* 165 (2014) 3930, 571–590; CARLOS MARÍA GALLI: Lectura teológica de *Evangelii gaudium* en el ministerio del papa Francisco, *Medellín* 40 (2014) 158, 49–90.

⁶ Vö. CARLOS MARÍA GALLI: Francesco e la Chiesa latinoamericana, *Il Regno-attualità* 59 (2014) 21, 57–63.

⁷ JORGE MARIO BERGOGLIO: Prólogo, in Amelia Podetti: *Comentario a la Introducción a la „Fenomenología del Espíritu”*, Biblos, Buenos Aires, 2007, 13.

KATOLIKUS ÉS LATIN-AMERIKAI

A mi teológiánk meg akart felelni a II. Vatikáni Zsinat felhívásának, amelyet a helyi egyházakhoz intézett: kutassák „a népek bölcsességét és bölcséletét fölhasználva, milyen utakon keresheti a hit a megértést” (*Ad gentes* 22). A teológiai megismerés Isten népének bölcsességi teológiájában gyökerezik, és a hitet a kultúrába helyezve akarja megérteni. 1996-ban tárgyalásra ültek össze a CELAM és a Hittani Kongregáció képviselői Joseph Ratzinger bíboros vezetésével, ahol a tizenhat résztvevő az alábbi ajánlást fogalmazta meg: „Tovább kell haladni azon az úton, amely a teológiai reflexiót behelyezi a kultúrába, hogy egészen katolikus és egészen latin-amerikai legyen.”⁸

1987-ben, miközben Tübingenben a doktorátusomon dolgoztam, egy alkalommal fiatal német teológusokkal találkoztam. Elmondtam nekik, hogy Argentínában mi azt keressük, hogy a szimbolikus kifejezésmódot, amelyet Isten népének hite ápol a mindennapi életben és a népi áhítatban, hogyan emelhetnénk be a teológiai beszédmódba. Ők erre azt válaszolták, hogy számukra kérdéses, vajon a szakteológus feladata-e ez egyáltalán. Ma látjuk, hogy Ferenc pápa a népi vallásosságra a hit átgondolásának *teológiai helyeként* tekint. „Sokat kell tanulnunk a népi jámborság megnyilvánulásaiból, és annak számára, aki képes olvasni, ezek olyan teológiai források, amelyekre oda kell figyelniünk, különösen akkor, amikor az új evangelizációra gondolunk” (EG 126).

Az argentin egyház és teológia összekapcsolja a népi vallásosságot és a szegények melletti döntést. Rendkívüli időszakot él át, mert Péter utódát adta a *katolikus egyház* számára. A Szentlélek „ott fúj, ahol akar” (Jn 3,8), és úgy, mint a „viharos szél” (ApCsel 2,2) a déli féltekéről. Ez az új egyháztörténelmi korszak, amely talán egy ázsiai pápával folytatódik, egyre inkább csökkenti az egyházban a központ és a periféria közti rést.

Miután az első évezredre a keleti egyházak, a másodikra a nyugati egyház nyomta rá a bélyegét, belépünk egy olyan évezredbe, amelynek küszöbén a déli egyházak kapnak szót olyan interkulturális katolicitásban, amelynek Róma egyháza adja a középpontját, de sok sajátosság gazdagítja. Az egyetemes és a részleges kiegyensúlyozása megköveteli, hogy az egyház sokszínűsége növekedjék a népek között.

Az egyház növekszik a déli féltekén. Az utóbbi évszázadban megfordultak a katolicizmus számarányai. 1910-ben a megkereszteltek 70%-a élt északon

⁸ CELAM: *El futuro de la reflexión teológica en América Latina*, Documentos CELAM 141, Bogotá, 1996, 367.

(65% Európában) és 30%-a délen (24% Latin-Amerikában). 2010-ben 32% élt északon: 24% Európában és 8% Amerikában, 68% pedig a déli féltekén: 39% Latin-Amerikában, 16% Afrikában, 12% Ázsiában, 1% Óceániában. Az *Annuario Pontificio* 2014-es kiadása azt mutatja, hogy 2005 és 2012 között a katolikusok száma 10,2%-kal nőtt, 1.115 milliőről 1.229 millióra. A növekedés Afrikában és Ázsiában volt a legnagyobb.

A ZSINAT UTÁNI VITÁK

Ferenc pápa azt mondja, hogy Isten népének „*misztériuma* kétségtelenül a Szentháromságban gyökerezik, de megvan a maga történeti konkrétsága egy zarándok és evangelizáló népben, mely mindig felülmúl minden – mégoly szükséges – intézményes megnyilvánulást” (EG 111). A zsinattal az egyházat egybehangzóan *Isten szent, hívő népének* nevezi (vö. EG 95), kiegészítve a *Lumen gentium* egyik megfogalmazását (12). Buzdításának III. fejezetében kifejti az egyház mindent átfogó katolicitását, hiszen ez „egy nép mindenkiért” (112–114) és „egy sokarcú város” (EG 115–118 [a magyar fordítás „sokarcú népet” ír]).

A II. Vatikáni Zsinat új egyháztani tudatosságot mutatott, amely abból indul ki, hogy az egyház misztériumát szemléli, és azt szentháromságos gyökereiből érti meg, miközben eszkatológiai beteljesedését is figyelembe veszi. A *Lumen gentium* első két fejezetének egysége megfelel a *misztérium* és a *nép* kategóriáinak. Ez a két fogalom alkotja a zsinati egyháztan magját. Az „Isten népe” cím, amely átfogja az egész keresztény közösséget, 184-szer fordul elő a zsinati dokumentumokban, főleg az egyházzól szóló konstitúció II. fejezetében, miután az I. fejezet a misztériumot tárgyalta, a III. pedig a hierarchiát.

A zsinat utáni teológia minden komoly művelője tudja, hogy a *Lumen gentium* konstitúció egyháztani alap gondolatát még nem úgy hozták létre, mint valami rendszeres egyháztan gerincét. A fogalom zsinat utáni útját elemezve elmondható, hogy az „Isten népe” kifejezést egyre inkább kerülték, amikor szembeállították olyan fogalmakkal, mint a *kommunió* vagy a *sacramentum*. 1989-ben a CELAM teológiai-pasztorális reflexiós csoportjának egy ülésén részletesen kifejtettem, hogy ez a fogalom – bár sok hasznos elemet tartalmazott – áldozatul esett a félreértéseket tartalmazó interpretációk és a lebecsülő relativizálás keresztütüzének.

Miközben egyesek úgy gyengítették meg, hogy kétértelmű használatát kifogásolták, mások azon dolgoztak, hogy növeljék szemantikai gazdagságát. Azon

az ülésen figyelmeztettem a kétfelől jövő veszélyre, hogy egyrészt dehistorizáljuk az egyházat, tagadva történelmi inkarnációját, másrészt pedig deteologizáljuk Isten népét, amikor csupán politikai jelentésére redukáljuk, elfelejtve, hogy ez a fogalom magában foglalja mind a teológiai jelleget, mind pedig a történelmi pályát.⁹ A relativizálás folyamata azonban tovább folytatódott, és Isten népének fogalma egészen eltűnt a hivatalos dokumentumokból és némely egyháztani munkából.

A latin-amerikai egyház először a medellíni (1968) és a pueblai (1979) közgyűlésén végezte el a zsinati egyháztan megfelelő recepcióját. Ezekon a fórumokon egyházunk megerősítette Isten népének arcukat Latin-Amerika történelmében. Szemben azokkal az egyháztanokkal, melyek történelmietlenek és partikulárisak voltak, továbbá széttöredezéshez vezethettek volna, a zsinat újraolvasásakor Latin-Amerikában *teológiai és pasztorális értelemben felértékeltek Isten népét*. Ez megkönnyítette számunkra, hogy elfogadjuk megtestesült és szentségi valóságát, valamint konkrét történelmét, és eközben az egyházi életnek egy közösségibb és a kultúrába jobban beilleszkedő stílusát érleltük ki.

PUEBLA ÉS AZ ARGENTIN EGYHÁZTAN: TÚL A FELSZABADÍTÁSI TEOLÓGIÁN

A pueblai dokumentum úgy gondolkodik, hogy Isten népe jelen van népeinkben. „Az egyházzól szóló igazság” c. részben (DP 220–303) egyensúlyba hozta az egyes egyháztani kategóriákat. A főrész címe: „Az egyház Isten népe közösségének misztériumában él” (DP 232), a misszióról szóló pont címe pedig: „Isten népe, az üdvösség egyetemes szentsége” (DP 270). Puebla tanítása, amelyet a kontinens legdélibb országaiban élő teológusok dolgoztak ki és vitattak meg (közülük sokan argentinok voltak),¹⁰ egységet tudott teremteni

⁹ Vö. CARLOS MARÍA GALLI: La Iglesia como pueblo de Dios, in CELAM: *Eclesiología. Tendencias actuales*, CELAM 117, Bogotá, 1990, 91–152. Később más írásokat is publikáltam erről, ezekből hármat említek: La recepción latinoamericana de la teología conciliar del pueblo de Dios, *Medellín* 22 (1996) 86, 69–119; La teología del Pueblo de Dios en el último Congar, *Proyecto* 15 (2002) 41, 105–128; Claves de la eclesiología conciliar y postconciliar desde la bipolaridad Lumen gentium – Gaudium et spes, in *Sociedad Argentina de Teología* (ed.): A cuarenta años del Concilio Vaticano II: recepción y actualidad, San Benito, Buenos Aires, 2006, 49–107.

¹⁰ A jelenlegi pápa is írt kommentárt Puebla egyháztanához: JORGE MARIO BERGOGLIO: Sobre pluralismo religioso y eclesiología latinoamericana, *Stromata* 48 (1984) 40, 321–331.

a különféle kategóriák között, és elővételezett néhány olyan egyháztani vitát, amely Európában a nyolcvanas évek elejétől jelent meg.¹¹

A pueblai dokumentum az „Isten népe” és az „Isten családja” fogalmát a nálunk honos népi vallásosság két jellegzetes tapasztalata alapján egyesítette, és ezzel egy eredeti teológiai módszert indított el. A zarándok nép a kegyhelyekre történő zarándoklásban nyilvánul meg, az egyházi család pedig az otthon jelentését emeli be a fogalomba (vö. DP 232–250). A *nép* kiemeli a sokaságot magában foglaló egyház történelmi és nyilvános jellegét, a *család* pedig az egyházi közösség érzelmi, bensőséges vonásait idézi fel. Puebla a nép nagy egységét ismerte el az elitista vagy szektás „kicsiny maradékokkal” szemben, a sokaság tömeghatása és anonimitása ellen pedig a családi közösséget erősítette. A nép egyetemes kiterjedését kiegyensúlyozta a család intenzív kapcsolatrendszerével. Ez a nép család, és ez a család nép.

A Latin-Amerikában spanyolul és portugálul elgondolt, megírt és publikált teológia az irányulások és kifejezésmódok széles skáláját mutatja fel. Egyes európai országokban ezt a teológiát összetévesztik a felszabadítási teológia első nemzedékének műveivel. Tény, hogy ezek robbantak be a köztudatba mint a szegények segélykiáltásai Krisztushoz és mint a teljes felszabadítás melletti elkötelezettség hangjai. Ugyanakkor a felszabadítási teológia nem jelenti teológiánk egészét, mégis tagadhatatlanul hatott elismertségére.

Több min harminc éve Juan Carlos Scannone legalább négy irányzatot mutatott ki az első felszabadítási teológiában. Az általuk alkalmazott hermeneutikai „hely” szerint különböztette meg ezeket: az egyház lelkipásztori gyakorlata, a forradalmi csoportok gyakorlata, a szegények és elnyomottak történelmi gyakorlata és a latin-amerikai népek bölcsességi gyakorlata szerint.

A negyedik irányzatnak a 2012-ben elhunyt Lucio Gera volt a fő képviselője, akit Bergoglio bíboros rendelkezése alapján a Buenos Aires-i katedrális püspöki kriptájában temettek el. Ez az irányzat a hitet a latin-amerikai népek kulturális és vallási élete felől gondolja el. Emiatt 1974-ben Juan Luis Segundo uruguayi teológus úgy nevezte el, hogy „a nép teológiája”. Mások szóhasználatában a népi lelkipáztorkodás teológiája, a kultúra teológiája, a kulturális felszabadítás teológiája, argentin iskola, „escuela rioplatense”. Ez a vonal kevésbé ismert, mint a többi, de nem kevésbé fontos.

¹¹ Vö. GIOVANNI MAZZILLO és G. CALABRESE tanulmányát: Chiesa come popolo di Dio o Chiesa come comunione?, in Associazione teologica italiana, *La Chiesa e il Vaticano II*, Glossa, Milano, 2005, 47–113.

A zsinati egyháztan argentin recepciója 1965-ben kezdődött, amikor a Buenos Aires-i teológiai fakultás kommentárt adott ki a *Lumen gentium*hoz kihirdetése után egy évvel.¹² Ebben a kötetben Lucio Gera az általam ismert legjobb kommentárt alkotta meg az I. fejezethez, és kifejtette, hogy „a szent egyház misztériuma” (LG 5) a történelemben „egy nép” (LG 9) formájában valósul meg. Öt évtizeden keresztül számos további argentin teológiai munka jelent meg erről a témáról.

NÉP ÉS NÉPEK

Ez a teológia a hatvanas évek közepétől fogva hatott, és az mozgatta, hogy az egyházat megújult módon Isten népeként fogta fel, emellett a nép kultúráját is új szemmel nézte. 1966 és 1974 között a pasztorális püspöki bizottság szakértői támogatták, akik új kutatásba kezdtek a nép melletti döntésen alapuló latin-amerikai teológia terén. Közéjük tartozott Eduardo Pironio, Lucio Gera, Rafael Tello, Carmelo Giaquinta, Fernando Boasso, Gerardo Farrell, Alberto Sily, Matteo Perdià, Laura Renard, Guillermo Rodríguez Melgarejo, később pedig Juan Carlos Scannone, Pablo Sudar, Josefina Llach, Guillermo Durán. A legújabb időkben pedig már több nemzedék teológusai dolgoztak ennek a hagyománynak a keretében.

Scannone kimutatta, hogy felfogásunk négy, egymásba fonódó szintre tagolható: 1) a történelmi-szociális valóságok, köztük a népi katolicizmus folyamatosága és újraértékelése; 2) ezek társadalomtudományi értelmezése, főleg a történettudomány, a szociológia (ezen belül különösen is a vallásszociológia), valamint a kulturális antropológia részéről, de inkább hermeneutikus, mint analitikus megközelítésben; 3) a városi és falusi népi lelkipásztorkodás gyakorlati tapasztalatai, amelyek megfelelnek a fenti valóságoknak, és megfelelően beépítik az említett értelmezéseket; 4) a teológiai reflexió, amely átfogja, fogalmi szintre emeli és vezetni próbálja a lelkipásztori gyakorlatot.¹³

Ez a teológia a népet úgy tekintette, mint kollektív alanyt és mint hermeneutikai helyet, ahol olvashatók az idők jelei. A „népi” jelzőt a teológiai fogalom

¹² Vö. RICARDO FERRARA: *Lumen gentium. Constitución conciliar sobre la Iglesia*, Guadalupe, Buenos Aires, 1966.

¹³ Vö. JUAN CARLOS SCANNONE: Interrelación de realidad social, pastoral y teología. El caso de „pueblo” y „popular” en la experiencia, la pastoral y la reflexión teología del catolicismo popular en la Argentina, in *Evangelización, Cultura y Teología*, Guadalupe – Buenos Aires, 1990, 244–262.

szintjére emelte a zsinat alapján. Isten népének és a polgári értelemben vett népeknek a viszonyát a megtestesülés analógiája nyomán akarta megérteni. „Isten zarándok és missziós népe” mint fogalom nemcsak a világiakat emelte fel az egyházban, hanem magát az egyházat vezette rá a népek történelmi útjára. Maga a zsinat állította, hogy „Isten népe jelen van (*inest*) a föld minden népében” (vö. LG 13).

Lucio Gera legfontosabb írásai két kötetben jelentek meg, ahol a 74 tanulmány mintegy kétezer oldalon olvasható. A bolognai Edizioni Dehoniane a hetvenes években kiadta egyik könyvét, amely nemsokára újból megjelenik.¹⁴ Írtak már teológiájáról, elsősorban a pasztorális és egyháztani műveiről.¹⁵

Néhány írást én is közöltem erről a témáról.¹⁶ Gera teológiai és pasztorális írásainak első kötetéhez írt utószóban úgy jellemeztem gondolkodását, mint ami klasszikus és zsinati, történelmi és spekulatív, tudományos és bölcsességi, kultúrába helyezett és pasztorális jellegű. A hetvenes években Gera már előkészítette az inkulturáció kérdésének recepcióját, és megadta az egyháztani alapot egy olyan teológiához, amely hermeneutikai helynek a népi bölcsességet és áhítatot tekinti.

1993-ban írt doktorátusomban: *El pueblo de Dios en los pueblos del mundo* (Isten népe a világ népeiben), amelynek csak egy része jelent meg, egy *inkulturált egyháztant* vázoltam fel. Ez a teológia tárgyalta Isten népének megtestesülését a népek kultúrájában, és ez a kérdés megkövetelte az analógia, az ellentét és a kapcsolat spekulatív kidolgozását a népek és Isten népe között.

Egy értékes hagyományt újított tehát fel Ferenc pápa, amikor 2013-ban ezt írta: „Isten e népe a föld népeiben testesül meg, melyek közül mindegyiknek

¹⁴ LUCIO GERA: *Religiosità popolare, dipendenza, liberazione*, EDB, Bologna, 1978, újra megjelent: *La religione del popolo. Chiesa, teologia e liberazione in America Latina*, Nuova edizione, Prefazione di Alberto Melloni e postfazione di Juan Carlos Scannone, EDB, Bologna, 2015. Az utószó Scannone egy cikkét reprodukálja, lásd a következő lábjegyzetben.

¹⁵ Vö. ANTONIO GRANDE: *Aportes argentinos a la teología pastoral y a la nueva evangelización*, Ágape, Buenos Aires, 2011, 483–590. Nemrég jelent meg JUAN CARLOS SCANNONE cikke: Lucio Gera: un teologo „dal” popolo, in *La Civiltà cattolica* 166 (2015) 3954, 539–550.

¹⁶ Vö. CARLOS MARÍA GALLI: Aproximación al „pensar” teológico de Lucio Gera, in Ricardo – Carlos María Galli (szerk.): *Presente y futuro de la teología en Argentina. Homenaje a Lucio Gera*, Paulinas, Buenos Aires, 1997, 75–103; Epílogo. Interpretación, valoración y actualización del pensamiento teológico de Lucio Gera en „Del Preconcilio a la Conferencia de Puebla”, in Virginia Raquel Azcuy – Carlos María Galli – González: *Escritos teológico-pastorales I*, 867–924; Ubi humilitas, ibi sapientia, in Carlos Schickendantz – Marcelo Gonzales (ed.): *En la mitad del camino de nuestra vida. Una generación de teólogos y teólogos argentinos*, Universidad Católica, Córdoba, 2006, 119–145.

megvan a maga kultúrája” (EG 115). Azután hozzátézi: „A különféle népekben, melyek sajátos kultúrájuknak megfelelően tapasztalják meg Isten ajándékát, az Egyház kifejezi a maga hiteles katolicitását, és megmutatja ezen »sokszínű arc szépségét«” (EG 116). Isten népének sokféle arca a mai kereszténység kulturális sokféleségét fejezi ki.

A NÉP TEOLÓGIAI ANTROPOLÓGIÁJA ÉS POLITIKÁJA

Ezt az elképzelést annak fényében kell olvasnunk, ahogy a latin-amerikai egyház befogadja a zsinati nyitást a világ felé. Argentínában a *Gaudium et spes* által emlegetett „világot” egyre inkább a „nép” és a „kultúra” fogalmi jelölik. Ez oda vezetett, hogy népünket a maga összes dimenziójával együtt fölfedeztük, szegénységével, nyomorával és szenvedésével, de kulturális, etikai és vallási gazdagságával együtt is. Ez érdekes dialektikához vezetett, amelynek révén a zsinat szellemében egyházunk megnyílt a latin-amerikai ember felé, és a népével és kultúrájával való találkozás által önmagát inkulturált módon fogta fel Isten népeként.

Az argentin teológia hangsúlyozta, hogy Isten népe *alany*, és analógiát hozott létre a polgári értelemben vett néppel. Az olyan egyháztani fogalmakkal szemben, mint a *kommunió* és a *sacramentum*, melyeket állítmányi értelemben használnak, az „Isten népe” úgy mutatja be az egyházat, mint teológiai, történelmi és szociális alanyt. Az egyház Isten népének *kommunió*-misztériuma a történelemben vagy Isten zárandok népének misztériuma a *kommunió*ban. Amikor a *populus* alanyi kategóriájával kapcsoljuk össze, a *kommunió* objektív valóságát annak hordozójával együtt kell elgondolni. Az „Isten népe” fogalom az egyházat mint kollektív alanyt jelöli, amely a történelemben cselekszik, és amely „Istené”, tehát él benne a misztérium. Az egyház *kommunió*, mégpedig egy *populus* formájában. Az „Isten népe” *sajátos fogalom* azért is, mert azt fejezi ki, hogy az egyház a szó valódi értelmében nép, bár a polgári értelemben vett népektől eltérő módon az. *Analóg fogalomról* van szó, amely az egyházat a népek analógiájára foglalja magában. Ha a hasonlóság az egyházat egy „néphez” közelíti, akkor a különbözés abból fakad, hogy „Isten” népe.

Vitatott kérdés – és az is marad – a „nép” filozófiai és teológiai felfogása közti analógia. Itt a *nép fogalmát* kell vizsgálni, amelyet egyes társadalomtudósok igencsak vitatnak, és ezt a kritikát átvitték teológiai területre is – kritikátlanul. Az egyes országokban és szakterületeken sok vita folyik erről a népnek nevezett közösségről, amely megnevezés egyrészt a bibliai hagyományból, másrészt a

görög kultúrából származik. A népek kontingens valóságok. A „nép” fogalma történelmi, nyitott és többértelmű, és manipulációt szenved el a politika részéről mind elméletben, mind gyakorlatban. Meg kell azonban különböztetnünk a polgári értelemben vett népek létrejöttét az empirikus szinten a filozófia és a teológia viszonylag autonóm szintjétől, amelyek az ember társadalmi valóságait vizsgálják, így a népnek nevezett történelmi-kulturális alakulatokat is. A nép filozófiai és teológia fogalmának (amely kapcsolódik más fogalmakhoz, de el is tér azoktól: közösség, társadalom, ország, nemzet) *állandó jelentésmagja* van, amely nyitott az interdiszciplináris párbeszédre. A mai tanulmányok ennek az analóg és sokértelmű fogalomnak a forrásait vizsgálják.¹⁷ Argentínában ezért jelenik meg a „mi” *antropológiájának* gondolata filozófiai, kulturális és politikai értelemben, és sok teológus is úgy gondolja el Isten népét, mint amely gyökereit alkotja a „mi” *egyháztanának*.

Ferenc pápa az *Evangelii gaudium*ban átgondolja ezt a témát. A IV. fejezetben kifejti az evangélium társadalmi dimenzióját és kidolgoz két fontos témát, amely lényegesen összefügg a jövővel: a szegények társadalmi integrációját (vö. EG 186–216) és a békéért folytatott párbeszédet a találkozás kultúrája által (vö. EG 217–258).

A második kérdés négy alapelvet mutat be, amely segíthet feloldani az együttélés feszültségeit, és egy igazságosabb társadalomhoz vezethet. Egy nép felépítése megkívánja, hogy ápoljuk „a sokoldalú harmóniában való találkozás kultúráját” (EG 220). A pápa itt a politikai antropológia egyik témájába megy bele, amely már évtizedek óta foglalkoztatja, és amelyet 2010-ben is kibontott egy beszédében: *Nosotros como ciudadanos, nosotros como pueblo* (Mi mint állampolgárok, mi mint nép).¹⁸ Ezért kéri, hogy felelős módon gyakoroljuk az állampolgárságot, és ápoljuk a néphez tartozásunkat.

AZ EGYHÁZ MEGÚJÍTÁSA ÉS A NÉPI LELKIPÁSZTORKODÁS

Ferenc pápa „lelkesedéssel és dinamizmussal teljes új evangelizációs korszakot” szeretne (EG 17). VI. Pál pápát követi, aki állította: „Az egyház létjogosultságát

¹⁷ Vö. PIERGIORGIO GRASSI: *Popolo e popoli*, *Hermenutica nuova serie* 33 (2013) XX; PIERRE BOURDIEU et al.: *¿Qué es un pueblo?*, Ex libris, Buenos Aires, 2014.

¹⁸ Vö. JORGE MARIO BERGOGLIO: *Nosotros como ciudadanos, nosotros como pueblo*, Claretiana, Buenos Aires, 2013; uő: *Necesidad de una antropología política: una cuestión pastoral*, *Stromata* 53 (1989) 45/1–2, 173–189.

éppen az evangelizálás adja” (En 14). A római egyházmegye 2014-es nagygyűlésén a pápa azt mondta, hogy az *Evangelii Nuntiandi* a legjobb a zsinat utáni lelkipásztori dokumentumok közül, és még nem haladtuk meg.¹⁹ Az *Evangelii gaudium* továbbá hússzor idézi az Aparecidában tartott püspöki nagygyűlés dokumentumát (AD). A pápa és az aparecidai dokumentum egymást világtítják meg. Ferenc pápa továbbvisz néhány vonalat Aparecidából, és kreatív módon elindítja a saját missziós projektjét. Nem akar viszont egy latin-amerikai modellt exportálni, sokkal inkább azt akarja, hogy az egyház ma a saját küldetését az adott kultúrába helyezve vállalja. Máskülönben éppen annak a kulturális centralizmusnak egy másik formájába esne, amelyen túl akar lépni.

Miközben Ferenc pápa egyháztanát ezekre alapozza – II. Vatikáni Zsinat, VI. Pál, Aparecida –, szeretné elérni „az egyház missziós átalakítását” (EG 19–51). Programatikus dokumentumában kimondja: „Olyan missziós választásról álmodom, amely képes átformálni mindent” (EG 27), és „a missziós tevékenység az egyház minden művének a paradigmája” (EG 15). Ferenc pápa „megtérő lelkipásztorkodást” ajánl (EG 25–33), amely továbbgondolja az Aparecidában megfogalmazott ajánlásokat a lelkipásztori megtérésről és a missziós megújulásról (vö. AD 365–372). A latin-amerikai missziós dinamizmus itt segítheti az egész egyház megújulását. Az „állandó misszió állapota” (EG 25) a struktúrák megújítását igényli, az egyház központi kormányzásának struktúráját is (vö. EG 32). Az elképzelést így foglalhatjuk össze: az *Ecclesia semper reformanda* valójában az az egyház, amely *in statu conversionis* és *in statu missionis* létezik.

A pápai buzdítás III.I fejezetének címe: „Isten egész népe hirdeti az evangéliumot” (EG 111–134). Úgy szoktam mondani, hogy ami Isten egész népére tartozik, az mindenkire tartozik Isten népében. Ez a nép az evangelizáció átfogó alanya, és benne minden keresztény ember hivatást kap, hogy küldetését végrehajtsa. A hívás a keresztényeknek szól: „Kétségtelen, hogy valamennyien arra vagyunk hivatottak, hogy egyre inkább evangelizálók legyünk” (121). „Minden keresztény annyira misszionárius, amennyire Jézus Krisztusban találkozott Isten szeretetével; többé ne mondjuk, hogy »tanítványok« és »misszionáriusok« vagyunk, hanem azt mondjuk, hogy mindig »misszionárius-tanítványok« vagyunk” (EG 120). Itt megfigyelhetjük az „Isten népe” fogalmának egy másik módosulását az argentin teológiában. A népi lelkipásztorkodástan vizsgálja az egyház evangelizációs küldetését a történelem népei iránt, azokban és azok által. A lelkipásztori cselekvés nemcsak a népre kell, hogy irányuljon,

¹⁹ FRANCESCO: Con la porta aperta... una madre tenera e accogliente, in *L'Osservatore Romano*, 20.6.2014, 3.

hanem főleg a kultúrából és magának a népnek a valóságából kell kiindulnia. Az egyetemes küldetés Máté szerint *panta ta ethnón*, „minden népnek” szól (Mt 28,19; vö. 24,9; 24,14; 25,32). A népek evangelizációjáról szól az egyház szervezete és liturgiája egyaránt.

A SZEGÉNYEK MELLETTI DÖNTÉS

1992-ben alapvető lelkipásztorokodástant tanítottam papnövendékeknek, amikor a hallgatóktól kikérdeztem a *Lumen gentium* első három fejezetének címét. Mikor egyikük azt mondta, hogy az első a misztériumról szól, akkor a többiek kórusban folytatták, hogy a másik kettő a kommunióról és a misszióról szól. Ekkor döbbsentem rá, hogy ez a gazdag tartalmú hármas séma, amely az 1985-ös szinódus óta használatos, talán öntudatlanul is a helyébe lépett a zsinati egyháztannak.

Szeretnék hűséges maradni a *misztérium-nép-misszió* sorrendhez, és az egyházzal úgy beszélni, mint amely misztérium: az Isten missziós népének kommuniója, az üdvösség egyetemes szentsége. A *Lumen gentium* II. fejezete azzal zárul, hogy a missziót Isten egész népe hordozza (LG 17). A társadalmi és történelmi alany kategóriája lehetővé teszi, hogy Isten zárandok népét a misszió alanyának tekintsük a történelemben. Az argentin teológia főleg ezt a jelentést adta a „népi lelkipásztorokodás” fogalmának. Ez a teológia egy igazi reformot táplál, amely Isten egész népét érinti.

Ferenc pápa összekapcsolja a „nép” és az „anya” fogalmát a latin hagyomány²⁰ és a mai egyháztan²¹ alapján. Előszeretettel használ női képeket az egyházra: család, ház, asszony, hitves, anya, özvegy. Az egyház „nyitott szívű anya” (vö. EG 46–49), ami felidézi az aparecidai dokumentum megfogalmazását: „Anyá, aki elénk jön” (AD 370). Loyolai Szent Ignác Lelkigyakorlatos könyvének tanítását követi, aki „anyánkról, a hierarchikus egyházzal” (353)

²⁰ Vö. YVES CONGAR: Au lecteur. Préface de Yves Congar, in Karl Delahaye: *Ecclesia Mater cher les Pères des trois premiers siècles. Pour un renouvellement de la Pastorale d'aujourd'hui*, Cerf, Paris, 1964, 7–32.

²¹ Vö. HENRI DE LUBAC: La maternidad de la Iglesia, in uő.: *Las iglesias particulares en la Iglesia universal*, Sígueme, Salamanca, 1974, 143–231; HANS URS VON BALTHASAR: La maternidad envolvente de la Iglesia, in uő.: *El complejo antirromano. Integración del papado en la Iglesia universal*, BAC, Madrid, 1981, 185–229.

beszél. Katekéziseiben kiemeli Isten egész népének pasztorális anyaságát.²² Az egyház olyan, mint egy anya, aki nemcsak azért tárja ki házának kapuit, hogy több gyermeke léphessen be, hanem azért is, hogy akik bent vannak, azok ki-lépjenek és mindenkivel találkozzanak (vö. EG 46).

Tanulmányom címében Isten népének „visszatérését” említtem. Ferenc pá-pával ez a visszatérés kettős értelemben is áll. Egyfelől a nép új módon lépett színre, ahogy azt a Szent Péter téren láthatjuk vagy az apostoli utazások során, főleg a Fülöp-szigeteken, a harmadik legnagyobb katolikus népességgel rendel-kező országban. Ez az „alulról jövő legitimáció”, a keresztény nép – és oly sok más vallású ember – érzelmi kötődése és támogatása összeér a „felülről jövő le-gitimációval”, amit a Szentlélek szerepe jelentett a pápaválasztáskor és a péteri szolgálat vezetésében. Másfelől Isten népének teológiája ismét elfoglalja azt a középponti helyet, amelyet a II. Vatikáni Zsinat szánt neki.

Ferenc pápa azért „nép-szerű”, mert Isten népét lelkipásztori szeretettel sze-reti és szolgálja. Népszerűsége abból fakad, hogy rá akar hangolódni a nép törekvéseire, és képes megszólítani a legkülönbözőbb beszélgetőpartnereket is. Egyszerű és mély a beszéde, árnyalatokban gazdag, de kerüli a demagóg retorikát. Magatartása tiszteletteljes a személyek és közösségek iránt, távol áll mindenfajta egyházi és politikai *populizmustól*, amely a népet tárgyiasítva ma-nipulálja személyes vagy csoportérdekek alapján. Ferenc pápa Isten népét a hit és az evangelizáció közösségi alanyának tekinti, a népeket pedig saját történel-mük és szüntelenül változó kultúrájuk alanyának. Amikor megválasztása után nem sokkal Róma püspöke azt kérte, hogy a nép imádkozzon érte, elismerte annak hitbeli és imádságos alanyiságát.

Ferenc pápa számára bensőséges kapcsolat áll fenn a népi vallásosság és a szegények melletti döntés között, összhangban az argentin lelkipásztori teoló-giával és azzal a lelkipásztori munkával, amelyet ő a legszegényebb negyedek kápolnáiban végzett. A mi népi vallásosságunk – nagy többségében – a kultú-rába helyezett katolikus hit kifejeződése. Latin-Amerikában egy hermeneutikai kör érvényesül Isten népének fogalma és a népi vallásosság valósága között, ami megnyilvánul például abban, ahogyan a keresztséget kérik és ünneplik, to-vábbá a kegyhelyekre történő zarándoklásban. A népi misztika Isten népének eleven tapasztalatát fejezi ki, és ez a fogalom világosságot nyújt az egyháztan-nak, amely alkalmazkodik a körülményekhez. Ez a meggyőződés arra sarkall minket, hogy teológiai munkánkban igyekezzünk teret adni a keresztény nép

²² Vö. FRANCESCO: *Pueblo de Dios en camino. Catequesis sobre la Iglesia*, Ciudad Nueva, Madrid, 2014.

hitérzéke, a *sensus fidei fidelium* vallási megnyilvánulásainak. Joggal mondta Walter Kasper bíboros, hogy ez a tanítás a zsinat utáni teológiában feledésbe merült, de azt kell mondanom, hogy az argentin teológiai reflexióban mindvégig jelen volt.

Buzdításának III. fejezetében Ferenc pápa úgy mutatja be a népi vallásosságot, mint a hit életre váltásának sajátos módját egy meghatározott kulturális közegben. „Isten népének minden egyes része, amikor saját életében a maga gondolkodásmódja szerint fordítja le Isten ajándékát, akkor a megkapott hitről tesz tanúságot, és gazdagítja azt beszédes új kifejezési formákkal. Elmondható, hogy »a nép folyamatosan evangelizálja önmagát«” (EG 122). A népi kereszténység egy tevékenyen evangelizáló erő, erőteljes megvallása az élő Istennek, aki a történelemben cselekszik, és a hit közvetlen átadásának csatornája.

A IV. fejezetben Ferenc pápa bemutatja a szegények kiváltságos helyét Isten és az egyház szívében (vö. EG 186–216). A valóságot a szegények felől nézi, főleg azok szenvedése felől, akiket a fogyasztói kultúra kivet. Az evangélium megmutatózói formája „az utolsókkal való törődés, azokkal, akiket a társadalom kiselejtezz és eldob” (EG 195). A pápa itt két igazságot tanít: a) „Isten szívében kiváltságos helye van a szegényeknek, olyannyira, hogy ő maga »szegénnyé lett«” (vö. 2Kor 8,9)” (EG 197); b) „Az Egyház számára a szegényekkel való törődés elsődlegesen teológiai kategória, megelőzve minden kulturális, szociológiai, politikai vagy filozófiai kategóriát” (EG 198).

Véleményem szerint ez a szakasz a legjobb kifejeződése egy pápai iratban annak a kapcsolatnak, amely Krisztus és a szegények között fennáll, és amely az egyház megújításának vágyát táplálja: „Ezért vágyom egy szegényeket szolgáló szegény Egyházra. A szegények sok mindenre képesek megtanítani minket. Túl azon, hogy részesei a *sensus fidei*nek, szenvedéseik révén ismerik a szenvedő Krisztust. Mindannyiunknak hagynunk kell, hogy evangelizáljanak minket” (EG 198).

Az egyszerű emberek hite és a szegények mellett döntés két lelkipásztori irányvonalban nyilvánul meg. Ferenc pápa „a hitaktusban jobbra a *credere in Deumot* [hinni Istenben], s nem annyira a *credere Deumot* [hinni Istent] hangsúlyozza” (EG 124). A hitaktus tomista teológiája, amelyet Argentínában a lelkipásztorkodás közegében gondoltunk át, megkülönbözteti a *credere in Deumot*, az Isten mint életem végső célja felé való törekvést a *credere Deótól*, amely a bizalomteljes ragaszkodás Istenhez mint az Igazság tanújához és szavatolójához. Ez utóbbi fenntartja az előbbit. Mindezeknek azonban elsőbbsége van a *credere Deummal* szemben, amely Isten kinyilatkoztatásának és üdvös-

ségtervének ismerete. A *credere in Deum* kicsúcsosodik az *amare Deum*ban, amely Istent és a felebarátot összekapcsolja.

A hit és a lelkipásztori ellátás tapasztalatának jobban kell összpontosítania arra a hitre, amely úgy nyilvánul meg, mint gyermeki áhítat és testvéri szeretet, és nem annyira úgy, mint a tartalmak fogalmi kifejtése (vö. EG 124). Ha az egyszerű keresztények szegények ebben a világban, de gazdagok Istenben a hit révén (vö. Jak 2,5), „a szegények melletti alapvető döntést főképp a kivételes és elsődleges vallási figyelem nyelvére kell lefordítani” (EG 200).²³ Az az egyház, amely igazán Isten népe – a szegények egyháza, és szegény egyháznak is kell lennie.

Az V. fejezet szerint dicséretes a „Lelki öröm amiatt, hogy nép vagyunk” (vö. EG 268–274), ami magával vonja az amiatti örömet, hogy Isten népéhez tartozunk (vö. EG 274). A „Jézus iránti szenvedély” együtt jár azzal, hogy osztozunk az ő „szenvedélyében az emberek iránt”. Mária elkíséri Isten népét, ahogy Nican Mopohua elbeszéli a guadalupai Szent Szűzről, amit Ferenc pápa is idéz (vö. EG 286). A gyöngédség forradalma, amely Isten Fiának megtestesülésével vette kezdetét, magában rejti az amiatti örömet is, hogy közel vagyunk mindenkihez (vö. EG 88). Mária abban is tanítónk, hogy „az Egyház evangelizáló tevékenysége egyfajta máriás stílussal rendelkezik”, és az ő közelsége abban fejeződik ki, hogy alázatos, hogy mellettünk áll, hogy megnyit a találkozásra és az érzelmi közösségre (EG 288).

(Várnai Jakab OFM fordítása)

²³ Vö. RAFAEL TELLO: *La nueva evangelización*, Ágape, Buenos Aires, 2008, 47–52; ENRIQUE BIANCHI: *Pobres en este mundo, ricos en la fe. La fe de los pobres de América Latina según Rafael Tello*, Ágape, Buenos Aires, 2012, 167–232.